

УДК 341:342.1

СПІВВІДНОШЕННЯ ДЕФІНІЦІЙ «СУВЕРЕНІТЕТ НАЦІЇ (НАРОДУ)» ТА «ПРИНЦИП ПРАВА НАЦІЇ (НАРОДУ) НА САМОВИЗНАЧЕННЯ» В ДОБУ ПРОСВІТНИЦТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Тітаренко А.А.,

аспірант кафедри історії та теорії держави і права юридичного факультету
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

У статті досліджується історико-правове співвідношення дефініцій «суверенітет нації (народу)» та «принцип права нації (народу) на самовизначення» в добу Просвітництва. Сформовано власну концептуальну складову частину даного співвідношення, з огляду на комплекс правових вчень у працях провідних науковців та нормативних актах доби Просвітництва.

Ключові слова: нація, народ, принцип права нації (народу) на самовизначення, суверенітет нації (народу), *contract social*.

В статье исследуется историко-правовое соотношение дефиниций «суверенитет нации (народа)» и «принцип права нации (народа) на самоопределение» в эпоху Просвещения. Сформирована собственная концептуальная составляющая данного соотношения, учитывая комплекс правовых учений в работах ведущих ученых и нормативных актах эпохи Просвещения.

Ключевые слова: нация, народ, принцип права нации (народа) на самоопределение, суверенитет нации (народа), *contract social*.

Titarenko A.A. THE RATIO OF DEFINITIONS “SOVEREIGNTY OF THE NATION (PEOPLE)” AND “THE PRINCIPLE OF THE RIGHT OF THE NATION (PEOPLE) TO SELF-DETERMINATION” IN THE AGE OF ENLIGHTENMENT: THE HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

The article explores the historical and legal relationship between the definitions of “sovereignty of a nation (people)” and “the principle of the right of a nation (people) to self-determination” in the Age of Enlightenment. Formed its own conceptual component of this ratio, taking into account a complex of legal doctrines in the works of leading scientists and in normative acts of the Age of Enlightenment.

Key words: nation, people, principle of the right of a nation (people) to self-determination, sovereignty of a nation (people), *contract social*.

Постановка проблеми. Загалом добу Просвітництва, опираючись на невпинні соціально-політичні потреби та перетворення, можна охарактеризувати як основну ідейну, антиабсолютистську, антифеодальну та антицерковну течію. Саме в цей час в європейській науковій традиції формуються основні підходи до проблематики формування і розвитку націй (народів) та держав, знаходить своє теоретичне та емпіричне обґрунтування теорія народного суверенітету через теорію природного права.

Завдяки Нідерландській, Англійській, Французькій та Американській революціям XVI – XVIII ст., з огляду на концепцію національного (народного) суверенітету, самовизначення було проголошене як утвердження у внутрішньому правопорядку держав індивідуальних та колективних прав людини проти тиранії «старого режиму», заклавши тим самим теоретичні та практичні засади визнання внутрішнього та зовнішнього аспектів принципу права нації (народу) на самовизначення [1, с. 5].

Ступінь розробленості проблеми. Дослідження дефініцій «суверенітету нації (народу)» та «принципу права нації (народу) на самовизначення» неодноразово розглядалось в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Теоретичним підґрунтям статті стали роботи Саїда Б.А. Абуфара, О. Альфонса, Ю.Я. Баскіна, А.Н. Лодженського, Ю.П. Битяка, К.В. Моріса, Ж. Бодена, Е. де Ваттеля, А.Л. Сафонова, Н.М. Гольдберга, П.М. Галанзи та інших учених.

Проте, незважаючи на значне висвітлення в роботах науковців різноманітних концепцій зародження, розвитку та становлення правових категорій «суверенітет нації (народу)» та «принцип права нації (народу) на самовизначення», нині існує ряд невизначеностей у частині їхнього історико-правового співвідношення в добу Просвітництва.

Мета статті – дослідити реновації комплексу правових вчень про національний (народний) суверенітет у добу Просвітництва, задля визначення суміжної теоретико-історичної єдності зі становленням та піднесенням концепції принципу права нації (народу) на самовизначення в політико-правовій думці доби Просвітництва.

Виклад основного матеріалу. Досліджувана доба Просвітництва знакова, перш за все, тим, що правова думка передових європейських країн дійшла до заперечення абсолютизму, що заклало ідейну основу революцій того часу, і намагалася теоретично обґрунтувати концепцію «суверенітету нації (народу)», паралельно створюючи при цьому теоретичну конструкцію принципу права нації (народу) на самовизначення.

Наприклад, міжнародно-правова доктрина Французької революції безпосередньо виходить із «суспільного договору» (*contract social*). Тому загальна воля компетентна не тільки вирішити питання про державний устрій певної нації, вона має компетенцію також вирішувати питання і про її об'єднання з іншими такими асоціаціями, а також встанов-

лювати форму такого об'єднання. Так, із права державного суверенітету випливає право вільного самовизначення націй. І політичні діячі революції посилаються на це право в будь-якому дипломатичному акті. «Невід'ємним правом кожної нації, – говорив Л. Карно в *Assemblée Nationale*, формулюючи принципи приєднання сусідніх територій до Французької республіки – жити ізольовано, якщо їй це подобається, або об'єднуватися з іншими націями, якщо вони того побажають, для загального блага. Оскільки право верховного суверенітету належить усім народам, їх злиття й об'єднання може мати місце тільки на основі вільного і формального договору між ними; жоден із народів не має права підпорядкувати інший народ загальним законам без його особистої на те згоди. Ця згода не може навіть позбавити їх права повернути собі свою колишню незалежність, коли вони цього забажають, бо народний суверенітет і свобода є невідчужуваними; ось принцип, який встановлює між націями таку ж рівність прав, як і між окремими особами» [2, с. 4].

Свобода самовизначення для населення областей, що бажають відокремитися від своєї держави, була проголошена в *Assemblée Nationale* 1791 р., також у доповіді Жака Мену щодо населення, вкрапленого в територію Франції, а саме папських володінь Авіньйона і графства Венесс. Варто зазначити, що, визнаючи право на самовизначення аж до відокремлення від держави-метрополії, Мену не наважувся дійти до такого висновку стосовно самої Франції, бо вважав, що всі області Франції в *Assemblée Nationale* вже проявили свою волю задля того, аби Франція була *“une et indivisible”* («єдиною та неподільною») [3, с. 62–63].

Загалом реалізація принципу національного (народного) суверенітету в державно-правовій практиці пов'язана з нормою ст. 3 Декларації прав людини і громадянина 1789 р., в якій було задекларовано: «Джерелом суверенної влади є нація. Жодні установи, жоден індивід не можуть мати влади, яка б явно не виходила від нації» [4]. Також у першій французькій Конституції 1791 р. дослівно декларувалося: «Джерело суверенітету ґрунтується, по суті, в нації. Жодна корпорація, жоден індивід не можуть мати у своєму розпорядженні владу, яка не виходить явно з цього джерела». Іншими словами, в цьому документі закладалися основи для майбутньої ідеї самовизначення народів, виходячи з природного права людини, даного йому від народження. При цьому передбачалося, що права і свободи властиві тільки індивіду, що належить до конкретної нації [5, с. 167].

Такої самої точки зору дотримувалися засновники США, які боролися за незалежність північноамериканських колоній від Англії; вони дещо раніше, ніж в Європі, закріпили ідею самовизначення в своїй Декларації незалежності 1776 р., проголосивши право народу змінювати або знищувати форму правління, якщо та стала згубною для забезпечення «невідчужуваних прав», «дарованих Творцем». До числа основних вони зараховували право на життя, свободу і прагнення до щастя [5, с. 250].

Характерно, що в цей час терміни «нація» і «народ» (з урахуванням семантичної специфіки різних європейських мов) вживалися як синоніми, а термін «етнос» (за наявності цього поняття в давньогрецькій мові) в сучасному контексті взагалі не вживався, тому для правої доктрини було притаманним використання понять рівною мірою із наділенням їх одними й тими самими ознаками.

Хоча національний (народний) суверенітет як правова категорія починає свій шлях зародження ще з давніх часів, проте все ж таки, з огляду на теорію «суспільного договору» (*contract social*), саме його формування як повноцінної правової категорії припадає на добу Просвітництва. Так, ідея національного (народного) суверенітету (відділилася від течії верховенства державного суверенітету), яка підкріплювалася тенденціями концепції самовизначення нації (народу), була основним лейтмотивом політико-правових досліджень Й. Альтузія, Ж. Бодена, Г. Гроція, Дж. Локка, Е. де Ваттеля, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсона, А. Гамільтона, І. Канта, Г. Гегеля, Й. Фіхте, Е. Геллнера, А. Вен Дайсі, Л. Дюгі, Р. фон Ієринга, Г. Еллінека, А. Есмена, Г. Кельзена, К. Маркса та інших вчених.

З огляду на вищевикладене, зосередимось безпосередньо на теоретико-правовому обґрунтуванні ідеї «національного (народного) суверенітету» та «принципу права нації (народ) на самовизначення» в роботах знакових мислителів та науковців доби Просвітництва.

Взагалі, поняття «народний суверенітет» зародилося ще у XII ст. у працях засновника демократичних вчень М. Падуанського («Захисник світу», 1324–1326), який був прибічником демократичної фракції, що утворилася після розколу соборної течії і відстоювала верховенство влади за соборами церкви, а її членами визнавала не тільки єпископів, а й усіх віруючих, у той час як інша фракція захищала і посилювала владу духовних феодалів у церкві, віддаючи суверенітет соборам єпископів. В основі зазначених поглядів була ідея, що поділила церкву і монарха для того, щоб церква в основу свого верховенства поклала владу народу. Значення народного суверенітету в даному випадку полягало в тому, щоб посилити церковний феодалізм, а наразі за великого впливу церкви влада народу означала б владу церкви [6, с. 173].

Важливими є ідеї народного суверенітету, висунуті Ж. Боденом у «Шести книгах про державу» (1576 р.), в яких він єдність і неподільність суверенітету пов'язує з приналежністю влади тільки одній особі або органу, а «кому належить право видавати загальноприйняті правила поведінки, що мають найвищу силу, той і є справжнім сувереном» [7].

Зазначений мислитель привертає до себе нашу увагу, в першу чергу, тим, що він ставить в основу своєї класифікації держав та форм правління саме таке поняття, як «суверенітет», або ж, іншими словами, фактор належності верховної влади в державі. Звісно, у Ж. Бодена принцип народного суверенітету не розглядається як необхідна умова конститування і розвитку держави. Більш того, носієм суверенітету Ж. Боден розглядав, у першу

чергу, державу та її правителя. Але він цілком чітко демонструє, що за певних умов цей принцип може бути реалізованим і запровадженим на практиці. Так, описуючи «народну державу», він характеризує її як таку, де народ має реальну, а не фіктивну владу. Тобто, з одного боку, народ може делегувати своїх обранців до законодавчих органів, а, з іншого – народ може безпосередньо висловлювати свою волю, яка є імперативною для органів державної влади. При цьому Ж. Боден не відкидає цілком ідею народного суверенітету. Його позиція полягає в тому, що він висловлює сумнів не щодо народного суверенітету як такого, а щодо здатності народу самостійно реалізовувати цей суверенітет на постійній основі, тобто підтримувати своє самовизначення. Саме тому він і доходить висновку про доцільність делегування народного суверенітету одноосібному органу державної влади (монарху) [8, с. 44–45].

Із теорією народного суверенітету пов'язують також ім'я німецького вченого Й. Альтузія. Свою теорію Й. Альтузія обґрунтував у праці «Політика» (1603). Як прихильник договірної теорії виникнення держави і влади монарха, Й. Альтузія загалом розвиває ті самі думки про суверенітет, що й французькі монархомахи XVI ст. Як і Ж. Боден, Й. Альтузія вважав, що суверенна влада, як душа в тілі, – єдина, неподільна і невідчужувана. Й. Альтузія був переконаний у тому, що вищою владою в державі, суверенітетом володіє тільки весь народ, а вища влада – це безроздільна власність народу, і ніхто ніколи не може претендувати на неї як окрема особа, а той, хто намагається узурпувати належний народу суверенітет, ризикує стати самозванцем чи навіть тираном [9, с. 31–32].

Щодо теоретичного розроблення поняття «народний суверенітет» як такого, одним із перших імен, яке мають бути названі, є ім'я відомого голландського юриста і вченого Г. Гроція. Саме в його фундаментальній праці «Три книги про право війни та миру» ми зустрічаємо чітко виділення двох аспектів, в яких має розглядатись саме поняття «суверенітет». Ці два аспекти пов'язані з суб'єктом (а точніше – з суб'єктами), що виступає носієм суверенітету. З одного боку, це загальний суб'єкт чи «*subjectum commune*». Таким загальним суб'єктом, як вказує Г. Гроцій, може бути тільки народ. З іншого боку, це спеціальний суб'єкт (*subjectum proprium*), яким є держава. Тому, на думку Г. Гроція, ці два суб'єкти суверенітету жодним чином не протистоять один одному, а перебувають у певному зв'язку, суть якого полягає в тому, що суверенітет виходить від загального суб'єкта (народу) і передається спеціальному суб'єкту (державі). При цьому верховна влада, хоча і концентрується в руках правителів, як така завжди належить народові як цілому [8, с. 45].

Певний внесок у розвиток теорії суверенітету зроблено відомим англійським філософом Дж. Локком, який є засновником конституційної теорії. Він першим теоретично сформулював ідею конституційної монархії, обґрунтовуючи її основами природного права, вказавши на необхідність відділення

виконавчої влади від законодавчої з метою забезпечення політичної свободи громадян, і в своєму вченні про державну владу розвинув ідеї, що лягли в основу сучасної правової держави. Верховна влада у нього не абсолютна, оскільки абсолютизм несумісний із державним порядком. У державі всі мають підпорядковуватися законам, навіть влада монарха обмежена законом і правами громадян. На думку Дж. Локка, уряди встановлюються тільки заради охорони природних прав, і якщо вони ухиляються від цього завдання, порушують основні закони співжиття, в такому випадку народ має право встановлювати новий уряд, самовизначитися [9, с. 31].

Із Т. Джефферсоном як співавтором і головним натхненником Декларації незалежності США більшість науковців пов'язує появу принципу права нації (народу) на самовизначення та обґрунтування теорії національного суверенітету. Т. Джефферсон зазначає: «Уряд є республіканськими, тільки якщо він висловлює волю свого народу і виконує її». Закони природи дають право «лише одному народу<...>зайняти серед держав світу окреме і рівноправне місце». Проте в американському контексті, ідентифікація нації з «єдиним народом», згадана в Декларації Джефферсона, виключає африканців, корінні народи, а також деяких європейських іммігрантів із громадян нової республіки [10, с. 115; 11, р. 9–10].

Ш.-Л. Монтеск'є у своїй фундаментальній праці «Про дух законів» (1748), зазначав: «Республіканським урядом називається лише такий, в якому народ в усьому його складі або тільки частина народу володіє верховною владою» [12, с. 19].

Важливим надбанням в історії становлення ідеї самовизначення нації (народу), стала праця Е. де Ваттеля «Право народів, або принципи природного права, які застосовуються до поведінки і справ націй та суверенів» (1758).

Так, Е. де Ваттель декламував суверенітет як політичну владу, покликану «розпоряджатися і вказувати, що кожен повинен робити для здійснення цілей суспільства», як «право самому керувати собою», а суверенну державу – як усяку націю, яка «сама керує собою, в якій би формі це не здійснювалося, без будь-якої іноземної залежності» [13, с. 39–41].

Ж.-Ж. Руссо надав принципово інше тлумачення поняттю «народний суверенітет». Останній більше не виконував функції легітимації панування, не перетворювався на загальну волю (*volonte generale*), котра сама є найвищим політичним пануванням. Відповідно, всі закони є не чим іншим, як актами цієї волі, що перманентно само реалізується в державі. Руссо сформулював антитезу як монархічному, так і становому суверенітету, обґрунтувавши її через договірну політичну і правову рівність усіх людей. Суверенітет виявлявся тільки через репрезентацію і стосувався тільки народу.

Варто зазначити, що Руссо не проводив відмінності між джерелом і виконавцем суверенітету, що ставить його доктрину у суперечність із концептами конституційної монархії та представницької демократії [14, с. 10].

Політична філософія Гегеля базується на його філософії історії, згідно з якою вектор історичного розвитку людства поставлено еволюцією «світового духу», що реалізує себе в різних формах «народного духу» або «духу нації». У розумінні Гегеля «держава» і «нація» є двома нерозривними протилежностями, які взаємно визначають один одного. Вектором історичного прогресу, необхідними умовами творіння ідеального «держави-нації» Гегель вважав два процеси. З одного боку, це було будівництво власне держави – «збирання земель» у велике політичне та економічне об'єднання. Однак головною умовою створення ідеальної держави було все ж таки будівництво нації як соціальної спільності, переважно створюваної на основі однорідного історичного етнокультурного субстрату (німецькі князівства), об'єднаних не тільки і не стільки владою, скільки «духом нації» [15, с. 10; 16, с. 16].

Ю. Баскін, досліджуючи політико-правові вчення І. Канта, стверджує, що, формулюючи висновок про неправовий (позаправовий) характер революції, Кант розрізняє покору індивідуальну і колективну. Кожен підданий (громадянин), у кращому разі, має лише право пасивної непокори; народ теж не має юридичного права на революцію, але це не означає, що він не може фактично її здійснити. Колективний опір, коли мова йде про народ як суверен, Кант навіть схвалює: «Якщо права народу зневажені, то повалення тирана буде справедливим, – в цьому немає сумніву». Здавалося б, все ясно, але тут знову проявляються непослідовність і суперечливість Канта. Він вважає: «<...>народ, щоб із повним правом судити про верховну владу (*summum imperium*), має розглядатися як уже об'єднаний і підпорядкований тій, що встановлює загальні закони волі, він не може і не має судити інакше, ніж це завгодно нинішньому главі держави (*summus imperans*)». А тому – «треба коритися нинішній владі, яке б не було її походження» – легальне (законне) або позалегальне, революційне [17, с. 38, 47].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, бачимо, що, досліджуючи історико-теоретичні аспекти становлення теорії національного (народного) суверенітету в добу Просвітництва, ми тим самим простежуємо на невід'ємній основі тісний взаємозв'язок з одним із періодів формування принципу права нації (народу) на самовизначення в системі міжнародного публічного права, адже, з огляду на міжнародно-правові доктрини, національно-визвольні війни, історію колоніалізму та безпосередньо самі вчення про суверенітет ця дефініція є більш ранньою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Саїд Б.А. Абуфара Право народів на самовизначення і практика його здійснення в сучасний період : автореф. дис. ...

канд. юрид. наук : 12.00.11 / Саїд Б. А. Абуфара ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – Київ, 2004. – 20 с.

2. Д.Л. Международно-правовая идеология французской революции (Идеи суверенитета и самоопределения наций у жирондистов и якобинцев) / Д.Л. // Советское право. Записки Института советского права. – М., 1929. – Выпуск III. – С. 3–12.

3. Лодыженский А.Н. О плебисците в международном праве / Исследование А.Н. Лодыженского. – М.: В Университетской Типографии (М. Катков), 1883. – 248 с.

4. Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789. Ministère de la Justice. Textes & Réformes [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fondamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html>.

5. Галанзы П.Н. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII – XIX вв. Англия, США, Франция, Италия, Германия: Сборник документов / Под редакцией профессора П.Н. Галанзы. – М.: Госюриздат, 1957. – 588 с.

6. Прієшкіна О.В. Народний суверенітет як головна засада конституційного ладу України: загальнотеоретичні аспекти / О.В. Прієшкіна // Конституційно-правовий вимір в розвитку правової системи України: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. Стрельцова Л.М. (1918–1979). Четверті юрид. читання, 25 жовтня 2013 р., м. Одеса / Уклад.: З.В. Кузнєцова, А.В. Левенець; за заг. ред. Л.О. Корчевна; ОНУ ім. І.І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2013. – С. 170–181.

7. Bodin Jean. Les six livres de la République. – à Lyon: de l'impr. de Jean de Tournes, 1579. – P. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k536293/f2.image>.

8. Скрипнюк О.О. Реалізація принципу народного суверенітету в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О.О. Скрипнюк; Відкрит. міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». – Київ, 2015. – 212 с.

9. Куян І.А. Особливості розуміння ідеї суверенітету в політико-правовій думці західних держав XVI – XVIII ст. / І.А. Куян // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Вип. 538: Правознавство. – Чернівці: ЧНУ, 2010. – 124 с.

10. Гольдберг Н.М. Американские просветители. Избранные произведения в двух томах. Т. 1–2. / Сост. Н.М. Гольдберг; Пер. с англ. 4 Под общ. ред. Б.Э. Быховского. – М., «Мысль», 1968–1969. – Т. 2., 1969. – 445 с.

11. Morris ChW. The Very Idea of Popular Sovereignty: «We the People» Reconsidered / W.Ch. Morris // Social Philosophy and Policy. – 2000. – 17 (1):1 – P. 1–26.

12. Олар А. Политическая история французской революции. Происхождение и развитие демократии и республики (1789–1804) / А. Олар; пер. с фр. Н. Кончевской. – Изд. 4-ое. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1938 – 981 с.

13. Ваттель Э. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов / Э. де Ваттель. – М.: Госюриздат, 1960. – 720 с.

14. Битяк Ю.П., Яковюк І.В. Державний суверенітет в умовах європейської інтеграції: [монографія] / За ред. Ю.П. Битяка, І.В. Яковюка. – К.: Редакція журналу «Право України», 2012. – 336 с.

15. Сафонов А.Л. Этнос и нации. Онтология совместного бытия: [монографія] / А.Л. Сафонов. – М.: МГИУ, 2014. – 177 с.

16. Нерсесянц В.С. Философия права Гегеля / В.С. Нерсесянц. – М.: Юристъ, 1998. – 352 с.

17. Баскин Ю.Я. Кант / Ю.Я. Баскин. – М.: Юрид. лит., 1984. – 88 с.